

Β´

ΤΟ ΠΗΔΑΛΙΟΝ

1. Ἡ ἀναζήτηση τοῦ γνησίου

Τὸ 1787 (ἢ λίγο ἀργότερα) φθάνει στὸ Ἅγιον Ὄρος ὁ ἐκ Δημητσάνης τῆς Πελοποννήσου καταγόμενος ἱερομόναχος Ἀγάπιος Λεονάρδος (1741-1815), φέροντας μαζί τὸ νεοτύπωτο βιβλίο του ὑπὸ τὸν τίτλο: «ΣΥΛΛΟΓΗ ΠΑΝΤΩΝ ΤΩΝ ΙΕΡΩΝ ΚΑΙ / ΘΕΙΩΝ ΚΑΝΟΝΩΝ, / ΤΩΝ ΤΕ ΑΓΙΩΝ ΑΠΟΣΤΟΛΩΝ ΚΑΙ / ΟΙΚΟΥΜΕΝΙΚΩΝ ΣΥΝΟΔΩΝ, ΑΜΑ / ΔΕ ΚΑΙ ΤΟΠΙΚΩΝ, Σὺν τούτοις καὶ τῶν λοιπῶν ἀγίων Πατέρων τῶν / κατ' ἰδίαν ὁροθετησάντων καὶ ὑπὸ Συνόδων Οἰκουμενικῶν ἢ Τοπικῶν θεωρηθέντων». Ἡ ἔκδοση ἔγινε τὸ 1787 στὴ Βενετία «παρὰ Ἀντωνίῳ τῷ Βόρτωλῃ» (Antonio Bortoli) καὶ «διὰ προτροπῆς καὶ ἀναλωμάτων / ΤΟΥ ΠΑΝΙΕΡΩΤΑΤΟΥ ΚΑΙ ΣΕΒΑΣΜΙΩΤΑΤΟΥ ΑΓΙΟΥ / ΝΑΖΑΡΕΤ / ΚΥΡΙΟΥ ΚΥΡΙΟΥ / ΝΕΟΦΥΤΟΥ ΤΟΥ ΠΕΛΟΠΟΝΝΗΣΙΟΥ».

Στὸν τίτλο ἀναφέρεται ἐπιπροσθέτως ὅτι τὸ περιεχόμενο τῆς Συλλογῆς ἐρανίσθη «ἐκ διαφόρων βιβλίων», χωρὶς ὅμως νὰ γίνεσαι σαφῆς μνεῖα ἐκ ποίων. Ὁ Ἀγάπιος εἶχε τὴ δυνατότητα νὰ χρησιμοποιήσῃ ἔντυπες ἀλλὰ καὶ χειρόγραφες πηγές. Ἀπὸ τὶς ἔντυπες, μὲ βάση ἀδιάσειστα ἐσωτερικὰ τεκμήρια, συνάγεται ὅτι ὁ φιλόπonos ἐρανιστῆς ἔλαβε ὑπόψη τὶς ἐκδόσεις τῶν ἱερῶν κανόνων ἀπὸ τοὺς: J. Tilius (*Apostolorum et sanctorum conciliorum decreta*, Παρίσι 1540) καὶ G. Beveregius (*Συνοδικόν, sive Pandectae Canonum*, Ὁξφόρδη 1672)¹, ἐνῶ ἄλλες, ἂν χρησιμοποιήθηκαν, λαν-

1. Βλ. ΠΑΥΛΟΥ ΜΕΝΕΒΙΣΟΓΛΟΥ, Μητροπολίτου Σουηδίας καὶ πάσης Σκανδιναβί-

θάνουν. Είναι όμως πολύ δύσκολο, αν όχι ακατόρθωτο, να εντοπισθούν οι χειρόγραφες κανονικές συλλογές, στις οποίες ενδεχόμενα προσέφυγε ο Άγάπιος, για να διασταυρώσει τὰ εἰλημμένα κανονικὰ κείμενα τῆς Συλλογῆς του ἢ ἀκόμα νὰ ἀντλήσει καὶ ἕτερα, ἐγνωσμένου κύρους στὴν παράδοση τῆς Ἀνατολῆς (ὅπως ἡ *Σύνοψις ἐκ τοῦ Κανονικοῦ τοῦ Νηστευτοῦ*²), τὰ ὁποῖα ὅμως ἀγνόησαν οἱ μνημονευθέντες παλαιότεροι ἐκδότες, καὶ τοῦτο, γιατί ὁ συντάκτης δὲν κατέλιπε κάποια εὐδιάκριτα ἴχνη ποὺ νὰ μᾶς κατευθύνουν σὲ χειρόγραφες πηγές.

Ἡ πρόθεσή του, τὴν ὁποῖα ὑπογραμμίζει μὲ διακηρυκτικὸ τρόπο στὸν πρόλογο τοῦ ἔργου του, ἦταν νὰ χρησιμοποιήσει μόνο τὶς ἀξιόπιστες πηγές, τὶς ὁποῖες ἐν τῇ πράξει χειρίσθηκε μὲ ξεχωριστὸ σεβασμὸ, χωρὶς νὰ ἐπιτρέψει στὸν ἑαυτό του νὰ ἐπιχειρήσει κάποια αὐθαίρετη παρέμβαση ἢ ἀλλοίωση τοῦ αὐθεντικοῦ κειμένου. Ἐξάλλου, τοῦτο πάση θυσίᾳ ἔπρεπε νὰ ἀποφευχθεῖ ὡς ἡμαρτημένο, ποὺ χαρακτήριζε τοὺς ἄπειρους καὶ ἐπιπόλαιους συντάκτες ἢ καὶ τοὺς ἀντιγραφεῖς τῶν χειρογράφων νομοκανονικῶν συλλογῶν, οἱ ὁποῖες ἔβλεπαν τότε καὶ παλαιότερα ἀθρόον τὸ φῶς τῆς δημοσιότητος. «... διὰ τοῦ ἀπατᾶσθαι πολλοὺς ὑπὸ πολλῶν καὶ διαφόρων χειρογράφων τινῶν κανονικῶν, μύθους ὀθνείους μᾶλλον ἢ κανόνας θείους ἐχόντων. Ὅθεν οἱ μὲν κανόνες ἡμέληνται, τὰ δὲ ἀνώνυμα ἐκεῖνα κανονικὰ βιβλία βλάβην οὐ

ας, Ὁ ἱερομόναχος Ἀγάπιος Λεονάρδος (1741-1815), *Ἡ καθ' ἡμᾶς Ἀνατολή* 3 (1996) 37-39 (= *Τὸ Πηδάλιον καὶ ἄλλαι ἐκδόσεις*, ὅπ.π., σσ. 86-89). Ὁ συγγραφέας πιθανολογεῖ καὶ μία τρίτη πηγή τῆς Συλλογῆς, τὴν ἔκδοση τοῦ J. B. COTELIER (COTELERIUS), *Ecclesiae Graecae Monumenta*, τ. 3ος, Παρίσι 1686, ἀπὸ τὴν ὁποῖα ἴσως ἐλήφθησαν οἱ κανόνες τοῦ Νικηφόρου Ὁμολογητῆ (ἀπὸ τὶς σσ. 445-450).

2. Ὁ πρῶν μητροπολίτης Σουηδίας ὑποστηρίζει ὅτι στὴ Συλλογῇ τοῦ Ἀγαπίου τὸ συγκεκριμένο κείμενο εἶναι ἡ editio princeps, *Τὸ Πηδάλιον καὶ ἄλλαι ἐκδόσεις*, ὅπ.π., σ. 85 (= Τοῦ Ἰδιοῦ, Ὁ ἱερομόναχος Ἀγάπιος Λεονάρδος, ὅπ.π., σσ. 38-39). Γιὰ τὴ *Σύνοψιν ἐκ τοῦ Κανονικοῦ τοῦ Νηστευτοῦ* βλ. σχετ. Σπ. ΤΡΩΙΑΝΟΥ, *Οἱ πηγές τοῦ βυζαντινοῦ δικαίου*, ἐκδ. γ' συμπληρωμένη, Ἀθήνα 2011, σσ. 209-210.

τὴν τυχοῦσαν τοῖς μετερχομένοις αὐτὰ καὶ ἀπάτην ἐμποιοῦσι»³. Ἔτσι, ἐξέδωσε τοὺς κανόνες «προσθήκης δίχα ἢ ἀφαιρέσεως, ἀλλ' ὡς ἔχουσι ἐμπνευσθέντες παρὰ τῶν ἁγίων καὶ οἰκουμενικῶν συνόδων καὶ λοιπῶν ἁγίων πατέρων»⁴.

Ὁ Ἀγάπιος, ὅπως χαρακτηρίζεται σὲ «πατριαρχικὸν καὶ συν-οδικὸν συστατήριον γράμμα», ἦταν «λογιώτατος, ἀνὴρ τίμιος, σεμνοπρεπής, πεπαιδευμένος καὶ ζηλωτὴς τῆς τῶν χριστιανῶν σωτηρίας, διδάσκων ἀποστολικῶς τὸν λόγον τοῦ Θεοῦ εἰς τὰς κατὰ μέρος τοῦ Θεοῦ Ἐκκλησίας καὶ ἔργον μόνον ποιούμενος τὴν τῶν χριστιανῶν ὠφέλειαν καὶ ψυχικὴν σωτηρίαν»⁵. Ἀπὸ αὐτοῦς τοὺς κολακευτικὸς χαρακτηρισμοὺς ἐπιμαρτυρεῖται ὅτι ὁ Ἀγάπιος ἦταν ἓνας ἐκκλησιαστικὸς ἄνδρας μὲ ἱεραποστολικὸ ζῆλο καὶ ὀραματισμό. Μὲ τὴ συγκεκριμένη ἔκδοση, ὡς μία πτυχή τῆς διακονίας του, θεωρουμένη ὡς ἀποστολομίμητη πράξη, στόχευε στὸ νὰ ἀποτρέψει τὴ βλάβη σὲ βάρος τῆς Ἐκκλησίας, ἐξ αἰτίας τῶν ἀφερέγγυων χειρόγραφων νομοκανονικῶν συλλογῶν.

Ἡ πρωτοβουλία του ἦταν ἐπαινετὴ καὶ πρωτοποριακὴ γιὰ τὸν κόσμο τῆς Ἀνατολῆς, τουλάχιστον στὸ σκέλος ὅτι χρησιμοποιήθηκαν γιὰ τὴ δημοσίευση τοῦ πρωτοτύπου κειμένου τῶν κανόνων οἱ πιὸ ἔγκριτες τότε ἐκδόσεις ἀπὸ ἀφοσιωμένους δυτικὸς ἐπιστήμονες. Ἡ ἀνάδειξη τῆς ἀναγκαιότητας ὅμως γιὰ τὴ σύνταξη νέων αὐθεντικῶν κανονικῶν συλλογῶν δὲν ἀνήκε ἀποκλειστικὰ στὸν Ἀγάπιο, οὔτε ἦταν σύλληψη μίας προσωπικῆς του ιδέας, νεωτερικοῦ χαρακτήρα, ἢ ὁποῖα βεβαίως εἶχε βαρύνουσα σημασία γιὰ τὴν κανονικὴ συνείδηση τῆς Ἀνατολικῆς Ἐκκλησίας. Ὑπῆρχαν καὶ ἄλλες ἰσχυρὲς φωνὲς ποὺ ἔθεταν ἐπιτακτικὰ τὸ ζήτημα ἰδίως ἀπὸ λόγιους ἁγιορεῖτες. Ἦδη πρὶν ἀπὸ τὰ μέσα τοῦ 18ου αἰ. (πρὶν τὸ

3. ΑΓΑΠΙΟΥ ΙΕΡΟΜΟΝΑΧΟΥ, *Συλλογὴ πάντων τῶν θείων καὶ ἱερῶν κανόνων ...*, Βενετία 1787, σ. ζ'.

4. Ὅπ.π.

5. ΕΥΘ. ΚΑΣΤΟΡΧΗ, *Περὶ τῆς ἐν Δημητσάνῃ Ἑλληνικῆς Σχολῆς*, Ἀθῆναι 1847, σσ. 62-64. Βλ. καὶ Μητροπολίτη Σουηδίας ΠΑΥΛΟΥ, *Τὸ Πηδάλιον καὶ ἄλλαι ἐκδόσεις*, ὅπ.π., σ. 74 (= Τοῦ Ἰδιοῦ, Ὁ ἱερομόναχος Ἀγάπιος Λεονάρδος, ὅπ.π., σ. 31).

1741) ἓνας δόκιμος μεταφραστής, ὁ Διονύσιος Ζαγοραῖος⁶ (πεθαίνει πρὶν τὸ 1784), Καυσοκαλυβίτης ἱερομόναχος⁷ καὶ στὴ συνέχεια γιὰ μεγάλο χρονικὸ διάστημα ἐρημίτης στὸ Πιπέρι, σὲ αὐτὸ τὸ ἀπόμερο νησίδιο τῶν Σποράδων, ἐκπόνησε μετάφραση «εἰς τὴν κοινὴν διάλεκτον τῶν ἀποστολικῶν, <συνοδικῶν> καὶ πατερικῶν κανόνων ...», στοχαζόμενος τὸ ἐλεεινὸν γένος ... τῶν ὀρθοδόξων, κοντὰ ὁποῦ διὰ τὴν μεγάλην δυστυχίαν καὶ δουλείαν ὁποῦ ἤδη ὑπομένει καὶ ἔχασε βασιλείαν ἐπίγειον καὶ τὴν φιλιτάτην ἐλευθερίαν, ὑστερήθη καὶ τῶν πλειόνων συγγραμμάτων καὶ

6. Ὁ Διονύσιος εἶναι γνωστὸς γιὰ τὴ μεταγλώττιση τῶν συγγραμμάτων τοῦ ἁγίου Συμεῶν Νέου Θεολόγου, βλ. Μητροπολίτη Σουηδίας ΠΑΥΛΟΥ, *Τὸ Πηδάλιον καὶ ἄλλαι ἐκδόσεις*, ὅπ.π., σσ. 488-491. Τοῦ Ἱαίου, Ἡ ἔκδοσις τῶν «Λόγων» Συμεῶν τοῦ Νέου Θεολόγου καὶ Νικοδήμος ὁ Ἁγιορείτης, *ΕΠΕΘΧ* 7 (ἐν Ἀθήναις 2010) 188-200. Ὁ πρῶην μητροπολίτης Σουηδίας ἀποκαθιστᾷ τὴν ἱστορικὴ πραγματικότητα ὡς πρὸς τὴν πατρότητα τῆς μεταγλώττισης τῶν ἔργων τοῦ ἁγίου Συμεῶν, τὴν ὁποία ἀσφαλῶς ἀποδίδει στὸν Διονύσιο Ζαγοραῖο, καὶ διασαφηνίζει ποιά ἐν προκειμένῳ ἦταν ἡ συμβολὴ τοῦ ἁγίου Νικοδήμου. Στὸν κατάλογο τῶν χειρογράφων ποὺ περιέχουν τὰ μεταγλωττισμένα ἔργα τοῦ Συμεῶν, τὸν ὁποῖο ὁ μητροπολίτης παραθέτει στὴ δευτέρῃ του μελέτῃ (σσ. 196-198), δέον ὅπως προστεθεῖ καὶ τὸ ὑπ' ἀριθμ. 161 τῆς Σκήτης τῆς Ἁγίας Ἄννης Ἐθῶν. Ἡ κανονικὴ συλλογὴ τοῦ Διονυσίου Πιπεριώτη ἀνευρίσκεται μόνο σὲ τρία χειρόγραφα: τὸ Δοχειαρίου 84 [βλ. ΣΠ. ΛΑΜΠΡΟΥ, *Κατάλογος τῶν ἐν ταῖς βιβλιοθήκαις τοῦ Ἁγίου Ὁρους ἐλληνικῶν κωδίκων*, τ. Α', ἐν Κανταβριγίᾳ τῆς Ἀγγλίας 1895, σ. 244], τὸ ὑπ' ἀριθμ. 90 τῆς βιβλιοθήκης Ἀλεξίου Κολουβᾶ, τώρα στὴ βιβλιοθήκη τοῦ Βυζαντινοῦ Μουσείου Ἀθηνῶν [βλ. ΣΠ. ΛΑΜΠΡΟΥ, *Κατάλογος τῶν κωδίκων τῆς βιβλιοθήκης Ἀλεξίου Κολουβᾶ*, *Νέος Ἑλληνομνημῶν* 13 (1916) 354] καὶ τὸ Ἐθνικῆς Βιβλιοθήκης Ἀθηνῶν 4042 [βλ. Π. ΝΙΚΟΛΟΠΟΥΛΟΥ, Ὁ ἐπανευρισκόμενος νομοκανονικὸς κῶδιξ Διονυσίου τοῦ ἐκ Φουρνᾶ (Νεόφυτος ὁ Σιναΐτης, ις'-ιζ' αἰ. καὶ ἐν νέον ἄγνωστον ἔργον τοῦ Διονυσίου τοῦ Ζαγοραίου ιη' αἰ.), *Σύναξις. Ὁ Εὐγένιος Αἰτωλὸς καὶ ἡ ἐποχὴ του*, *Καρπενήσιον 12-14 Ὀκτωβρίου 1984. Πρακτικά*, Ἀθῆναι 1986, σσ. 657-670]. Γιὰ τὸ *Κανονικὸν* τοῦ Διονυσίου βλ. ΠΑΥΛΟΥ ΜΕΝΕΒΙΣΟΓΛΟΥ, *Τὸ «Κανονικὸν» τοῦ ἱερομονάχου Διονυσίου Ζαγοραίου*, *Ἡ καθ' ἡμᾶς Ἀνατολή* 5 (2000) 119-133 καὶ Τοῦ Ἱαίου, Ὁ ἱερομόναχος Ἀγάπιος Λεονάρδος, ὅπ.π., σ. 44, ὑποσημ. 68 (= *Πηδάλιον καὶ ἄλλαι ἐκδόσεις*, ὅπ.π., σσ. 140-142).
7. ΠΑΤΑΠΟΥ ΚΑΥΣΟΚΑΛΥΒΙΤΟΥ, Ὁσιος Μάξιμος ὁ Καυσοκαλύβης. *Ἁγιολογία - Ὑμνογραφία - Τέχνη*, *Συμβολὴ στὴ μελέτη τοῦ ἁγιορειτικοῦ μοναχισμοῦ κατὰ τὸν 14ο αἰώνα*, Θεσσαλονίκη 2010, σ. 156.

βιβλίων τῶν πνευματοφόρων καὶ ἁγίων πατέρων, δι' ὧν ὠδηγεῖτο πᾶς τις βουλόμενος πρὸς εὐσέβειαν»⁸. Ὁ Διονύσιος ἀνέλαβε τὸ ἐγχείρημα τοῦ διαφωτισμοῦ τῶν ὑποδούλων, οἱ ὅποιοι ἔφθασαν στὸ ἔσχατο σημεῖο τῆς ἀμάθειας, ὥστε «τὰ ἑλληνιστὶ συγγεγραμμένα ... νὰ τὰ ἀποβάλλουν ὡς ἑτερόγλωσσα ..., παρακινήθεις τε καὶ εἰς τὰς ἀναγκαίας του χρείας πλουσίως βοηθηθῆεις παρὰ τοῦ πανοσιολογιωτάτου κοινοῦ παντὸς τοῦ ἁγιωνύμου Ὁρους πνευματικοῦ πατρὸς κυρίου Δαμασκηνοῦ, τοῦ ἕκ τινος τῶν τῆς μεγαλοπόλεως Θεσσαλονίκης χωρίου ὀρμωμένου, τοῦ καλουμένου Γομάτου»⁹.

Τὸ ἴδιο σκηνικὸ ἐπαναλαμβάνεται λίγες δεκαετίες ἀργότερα στὴν περίπτωσι τῆς κανονικῆς συλλογῆς ἐνὸς ἄλλου Καυσοκαλυβίτη μοναχοῦ, τοῦ Θεοκλήτου (1728-μετὰ τὸ 1795), λογίου, μὲ ἀριστοκρατικὴ καταγωγὴ – ἀπὸ τὴν περίφημη φαναριώτικη οἰκογένεια τῶν Καρατζάδων. Ὁ συγκεκριμένος τὸ 1767 (τότε ὑπογράφεται ὁ πρόλογος στὸ χφ Ξενοφῶντος 93) συνέταξε ἕναν συστηματικὸ νομοκάνονα (σὲ δύο μορφές, τὴν ἐκτενὴ καὶ τὴν ἐπίτομη), ἀναζητώντας καὶ αὐτὸς τὶς ἀξιόπιστες πηγές, ὕστερα ἀπὸ παρότρυνση καὶ πάλιν ἐνὸς πνευματικοῦ πατρός, τοῦ γέροντός του Παΐσιου τοῦ Λεσβίου¹⁰. Ὁ Θεόκλητος μερίμνησε γιὰ τὴ διάδοσι τοῦ ἔργου του, ἀντιγράφοντάς το ὁ ἴδιος ἐπιμελῶς καὶ ἐπανειλημμένα¹¹, χωρὶς ὅμως ποτὲ νὰ ἐπιχειρήσει τὴν τύποις ἔκδοσι.

8. Π. ΝΙΚΟΛΟΠΟΥΛΟΥ, Ὁ ἐπανευρισκόμενος νομοκανονικὸς κώδιξ Διονυσίου τοῦ ἐκ Φουρνᾶ, ὅπ.π., σ. 667.

9. Ὅπ.π., σ. 668.

10. Βλ. Θ. Ξ. ΓΙΑΓΚΟΥ, Ὁ Νομοκάνων Θεοκλήτου Καρατζᾶ τοῦ Καυσοκαλυβίτη. Ἡ ἐπίτομη μορφή, Θεσσαλονίκη 1999, σσ. 26-42. Ὁ Παΐσιος ἦταν ἐξέχουσα ἀγιορειτικὴ μορφή τοῦ 18ου αἰ. Εἶχε ποδηγετήσῃ σπουδαία ἀδελφότητα λογίων μοναχῶν στὰ Καυσοκαλύβια, στὴν Καλύβη τοῦ ἁγίου Ἰωάννου Θεολόγου, καὶ ἀπὸ τὸ 1784 μέχρι τὸν θάνατό του, τὸ 1801, ἀνακαίνισε καὶ διετέλεσε ἡγούμενος τῆς Ἱερᾶς Μονῆς Ξενοφῶντος, βλ. ΓΕΡΑΣΙΜΟΥ ΣΜΥΡΝΑΚΗ, Τὸ Ἅγιον Ὅρος, ὅπ.π., σ. 401. Ἐπίσης βλ. καὶ Κ. ΣΑΘΑ, Μεσαιωνικὴ βιβλιοθήκη, τ. Γ', ἐν Βενετία 1872, σ. 125.

11. Χειρόγραφα ποὺ περιέχουν τὴν ἐκτενὴ μορφή εἶναι: Ξενοφῶντος 93 (ἔτους 1774. Πρόκειται πιθανότατα γιὰ ἕνα ἀπὸ τὰ πρωτόγραφα, ποὺ κράτησε ὁ συγγραφέας γιὰ τὸν ἑαυτὸ του, ὅπως συνάγεται ἀπὸ τὶς πολλὰς s.l. διορ-

Οἱ συγκεκριμένες δυάδες τῶν ἀγιορειτῶν (γεροντάδων καὶ ὑποτακτικῶν) πρωτοπόρησαν στὴν ἐποχὴ τους, μάλιστα ἐπιδεικνύοντας πανομοιότυπη ποιμαντικὴ εὐαισθησία, ὅπως ἐξάλλου ἀποτυπώνεται καὶ στὸν πρόλογο τοῦ ἔργου τοῦ Θεοκλήτου. Ὁ σκοπὸς καὶ σὲ αὐτὴ τὴν περίπτωσι ἦταν νὰ δώσει ὁ συντάκτης στὸ ὀρθόδοξο πλήρωμα μίαν συλλογὴ κανόνων καὶ συναφοῦς ὕλης, ἢ ὁποῖα θὰ ἦταν στὴν καθομιλουμένη γλῶσσα καὶ ταυτόχρονα ἀπαλλαγμένη ἀπὸ ὁποιαδήποτε νοθεύματα (ἐξ ἀμελείας ἢ ἐξ ἀγνοίας, εἴτε ἀκόμα καὶ ἐκ προθέσεως). «Μὲ τὸ νὰ εἶναι ὅμως ὅλα, τόσον αἱ ἐρμηνεῖαι ὅσον καὶ ἡ παράφρασις εἰς ἑλληνικὴν φράσιν, καθὼς καὶ οἱ κανόνες, καὶ κατὰ τοὺς παρόντας καιροὺς ὅπου πάντες σχεδὸν ὑστερήθημεν τῆς ἑλληνικῆς γλώσσης εἰς πολλὰ ὀλίγους εἶναι εὐληπτα καὶ σαφῆ καὶ μάλιστα ὅπου καὶ τὰ ἑλληνικὰ βιβλία, τὰ ὁποῖα περιέχουν αὐτὰ εἶναι δυσσεύρετα καὶ δυσπρόσιτα, ὁ σεβάσμιός μοι ἐν Χριστῷ πατὴρ καὶ ποδηγέτης τῆς τῶν πολλῶν ὠφελείας φροντίζων καὶ πόθον ἔχων νὰ εὐγουν αὐτὰ εἰς τὸ φῶς μὲ ἀπλῆν φράσιν, διὰ νὰ καταλαμβάνωνται ἀπὸ ὅλους, μοι ἔδωκεν ἐντολὴν νὰ μεταφράσω εἰς κοινὴν γλῶσσαν ὅλους τοὺς ἱεροὺς κανόνας, ὁμοῦ μὲ τὰς ἀναγκαιοτέρας ἐξηγήσεις τῶν ... ἐρμηνευτῶν αὐτῶν, ὅχι διὰ ἄλλο τι τέλος, παρὰ διὰ ὠφέλειαν, ὡς εἶπον, τῶν πολλῶν καὶ μάλιστα τῶν ἀπειρῶν τῆς ἑλληνικῆς γλώσσης· ἔτι δὲ καὶ διὰ τὴν μεγάλην διαφορὰν ὅπου ἔχουν τὰ εἰς τὴν ἀπλῆν φράσιν εὐρισκόμενα νομοκάνονα πρὸς τοὺς εἰς τύπον ὄντας ἑλληνικοὺς κανόνας, εἰς τόσον ὅπου πολλὰ εἰς αὐτὰ τὰ νομοκάνονα λέγονται, τὰ ὁποῖα εἰς τοὺς κανόνας δὲν περιέχονται,

θώσεις καὶ προσθήκες), Ἐσφιγμένου 259 (ἔτους 1770), Ἰβήρων 291 (ἔτους 1773), Κουτλουμουσίου 557 (ἔτους 1775), Παντελεήμονος 269 (ἔτους 1775), Προφήτου Ἡλιοῦ Θήρας 20, Θεολογικῆς Σχολῆς Χάλκης 72/77 (ἔτους 1774), 70/75, πατριαρχικῆς βιβλιοθήκης Ἀλεξανδρείας 518 (Μάρτιος 1790). Ἡ ἐπίτομη μορφή περιέχεται στὰ ἐξῆς χειρόγραφα: Ἀγίας Ἄννης 215 (ἔτους 1775), Σκήτης Ἀγίου Δημητρίου 20 (ἔτους 1772), Μ. Λαύρας Η 113 (ἔτους 1832), Παντελεήμονος 147 (ἔτους 1772), 148 (ἔτους 1783), Πατριαρχείου Ἱεροσολύμων 325 (ἔτους 1774), ἐνῶ ἀποσπάσματά της περιέχονται στὸ Ξενοφώντος 94. Τὰ παραπάνω χειρόγραφα καλλιγραφήθηκαν ἀπὸ τὸν Θεόκλητο, πλὴν αὐτοῦ τῆς Μ. Λαύρας.

μ' ὄλον ὁποῦ καὶ ἐπιγράφονται καὶ νομίζονται νὰ εἶναι ἀπὸ τοὺς αὐτοὺς κανόνες μεταφρασμένα»¹².

Ἀπὸ τὸ παράθεμα συνάγεται ὅτι ὁ Θεόκλητος ἀνέδειξε σαφέστερα τὴν ἀναγκαιότητα γιὰ τὸν καταρτισμὸ τοῦ λαοῦ τοῦ Θεοῦ, πρωτίστως τῶν ὑπευθύνων στὴν ἄσκηση τοῦ ποιμαντικοῦ ἔργου (κατεξοχὴν τῶν ἐπισκόπων καὶ τῶν ἐξομολόγων). Ἐπιπροσθέτως ὁ Θεόκλητος ἀναδίπλωσε καὶ μία ἄλλη πτυχή, ἡ ὁποία ἦταν ἐξίσου σημαντική: τόνισε τὸ ἐπεῖγον γιὰ τὴν ἀποκάθαρση τῶν κανονικῶν συλλογῶν ἀπὸ τὶς αὐτόβουλες καὶ ἀλλόκοτες παρεμβάσεις ἀμαθῶν στὸ γνήσιο κείμενο τῶν ἱερῶν κανόνων. Ἔτσι δὲν δίστασε νὰ κατακρίνει συλλήβδην «τὰ εἰς τὴν ἀπλῆν φράσιν εὐρισκόμενα νομοκάνονα». Ἡ πρόθεσή του ἦταν σαφής: θὰ ἔπρεπε ἐπιτέλους ἡ Ἀνατολικὴ Ἐκκλησία νὰ ἀποκτήσει μία ἔγκυρη κανονικὴ συλλογή, κατὰ τὸ πρότυπο τῶν δυσαπόκτητων δυτικῶν ἐκδόσεων, τὶς ὁποῖες ὑπαινίσσεται στὸ παραπάνω παράθεμα («... ὁποῦ καὶ τὰ ἑλληνικὰ βιβλία, τὰ ὁποῖα περιέχουν αὐτὰ εἶναι δυσεύρετα καὶ δυσπρόσιτα»).

Ὁ Θεόκλητος ἦταν ἓνας βασικὸς κρίκος μίας μακρᾶς προσπάθειας, ποὺ συνέχισαν καὶ ἄλλοι λόγοι μοναχοὶ (Νεόφυτος Καυσοκαλυβίτης¹³,

12. Χρ. Ξενοφῶντος 93, σ. β'. Ἡ ἀναγκαιότητα νὰ γνωρίζει ὁ λαὸς τοὺς κανόνες καὶ τοὺς νόμους ἐπισημαίνεται καὶ ἀπὸ τὸν Θεόφιλο Καμπανίας (1715-1795): «Ἰξευρε καὶ τοῦτο· κάθε νόμος ἐκθέτεται φανερὰ εἰς ὅλους χωρὶς κάμμειαν δυσκολίαν καὶ σύντομος καὶ ὄχι δυσνόητος· ὑπὲρ πάντων γὰρ τῶν ἀνθρώπων ἐτέθησαν οἱ νόμοι διὰ νὰ τοὺς γινώσκουν ὅλοι καὶ νὰ συμφωνήσουν τὴν ζωὴν των καὶ πολιτείαν μὲ αὐτοὺς τοὺς νόμους. Διότι, μὴ γινώσκοντες τοὺς νόμους, παρανομοῦσι καὶ τὰ ἐξ ἀγνοίας παράνομα παιδεῖαν οὐκ ἔχουσιν». *Νομικὸν ...*, κριτικὴ ἔκδ. Δ. Σ. ΓΚΙΝΗ, Θεσσαλονίκη 1960, σ. 4. Βλ. σχετ. καὶ ΔΑΝΙΗΛ ΓΕΩΡΓΟΠΟΥΛΟΥ, *Ἱερὰ Ἀνθολογία*, Βενετία 1833, σσ. 6-7, 192-193.

13. Ὁ τίτλος τοῦ ἔργου εἶναι: «Ἐπιτομὴ τῶν ἱερῶν καὶ θείων κανόνων τῆς μιᾶς, ἁγίας, καθολικῆς καὶ ἀποστολικῆς τοῦ Χριστοῦ Ἐκκλησίας, μετὰ τῶν ὅσα τούτοις ἀπὸ τῆς θεοπνεύστου Γραφῆς καὶ τῶν πνευματοφόρων πατέρων εἰς τὴν ἀνάπτυξιν καὶ ἐπιθεωρίαν συντείνει, ξυντεθεῖσα παρά τινος τῶν τῆς τοῦ Χριστοῦ Ἐκκλησίας τροφίμων ἀθωνίτου». Περιέχεται στὸν αὐτόγραφο κώδικα Ἀκαδημίας Βουκουρεστίου 222 (= 295) (βλ. C. LITZICA, *Catalogul Manuscriptelor Grecesti*, Βουκουρέστι 1909, σ. 150). Ἐπίσης σώζεται καὶ στὸ ἀθωνικὸ χρ Παντελεήμονος 218. Τὸ κεφάλαιο τοῦ Νομοκάνονα: «Περὶ κα-

Ἀγάπιος Λεονάρδος¹⁴, Χριστοφόρος Προδρομίτης¹⁵), με ἀποκορύφωμα αὐτῆς νὰ καταγράφεται ἀπὸ τὸν ἅγιο Νικόδημο Ἀγιορείτη ἄνδρα με ὑπερβάλλουσα ὀξύνοια, με ἀδιάπτωτη φωτογραφικὴ μνήμη, με θεολογικὴ παιδεία ὑψηλοῦ ἐπιπέδου, με ζῆλο γιὰ τὸν εὐαγγελισμὸ τῶν ὀρθοδόξων, κεκαθαρμένον ἀπὸ τὴν «ἰλὸν ... ὄμματος νόου»¹⁶, οὐρανόφρονα, ἱκανὸν νὰ συλλάβει καὶ νὰ προβάλλει τὸ πνεῦμα τῆς κανονικῆς νομοθεσίας καὶ παράδοσης τῆς Ἀνατολικῆς Ἐκκλησίας, λόγῳ τῆς ἔκτακτης εὐφυΐας καὶ τῆς εὐτακτης σκέψης του. Ὁ Νικόδημος εἶχε τὴν εὐχέρεια νὰ ὑπερβεῖ τὴν παχυλότητα τῆς ἐπιφανειακῆς μελέτης καὶ νὰ διεισδύσει στὸ νόημα τοῦ κειμένου, προβαίνοντας σὲ λεπτὲς διακρίσεις καὶ ἐρμηνεῖες. Ἦταν δηλαδὴ ἓνας περιδέξιος ἐρευνητῆς, ποὺ μποροῦσε νὰ ἀναδειξοῦ ἄριστα τὸ θεολογικὸ καὶ ἱστορικὸ περιεχό-

ταλύσεως, λύσεως καὶ νηστείας καὶ ἡμερῶν τῶν καθ' ἕκαστον τούτων, ἐν ᾧ καὶ περὶ καθάρσεως καὶ τίς ἢ ὄντως κάθαρσις, καὶ περὶ μετανοίας, τίνες τε οἱ ταύτης καρποὶ καὶ ὀπόσος ὁ κατ' αὐτὸν χρόνος κανονικὴ διάγνωσις» περιέχεται καὶ στὸ ἀθωνικὸ χφ Ἀγίου Παύλου 16, σσ. 454-527. Γιὰ τὴ χειρόγραφη παράδοση τοῦ ἔργου βλ. Κ. ΔΥΟΒΟΥΝΙΩΤΟΥ, Ἐκ τῶν νομοκανονικῶν χειρογράφων τῆς βιβλιοθήκης τοῦ ἡμετέρου πανεπιστημίου. Τὰ ὑπ' ἀριθμὸν 1457 καὶ 1458 (Ἀνατύπωσις ἐκ τοῦ πανηγυρικοῦ τόμου ἐπὶ τῇ ἐβδομηκονταετηρίδι τῆς Ριζαρείου Ἐκκλησιαστικῆς Σχολῆς), σσ. 1-20. Περὶ τοῦ ἔργου βλ. ἐπίσης ΜΟΝΑΧΟΥ ΘΕΟΔΩΡΗΤΟΥ, Ὁ Νομοκάνων Νεοφύτου τοῦ Καυσοκαλυβίτου, *Κοινωνία* 18 (1975) 197-206 καὶ Χ. ΤΖΩΓΑ, *Ἡ περὶ μνημοσύνων ἔρις ἐν Ἀγίῳ Ὄρει κατὰ τὸν ἡ' αἰῶνα*, Θεσσαλονίκη 1969, σ. 26. Βλ. καὶ Κ. Γ. ΠΙΤΣΑΚΗ, Μία νεοελληνικὴ *Epitome Canonum Aucta*: Ἰωάννου ἢ Παρθενίου Ἰσπαναίου, «Σύνοψις Νέου βιβλίου Νομικοῦ καὶ περὶ Ἐξομολογήσεως» (1753), *Analecta Atheniensia ad jus Byzantinum spectantia I* [Forschungen zur Byzantinischen Rechtsgeschichte, Athener Reihe 10], Ἀθήνα 1997, σ. 188 ἐξ. Βλ. καὶ Ν. ΖΑΧΑΡΟΠΟΥΛΟΥ, *Δωρόθεος Βουλησμάς*, ὅπ.π., σ. 96 ἐξ., ὅπου σημειώνεται ἡ προσπάθεια καὶ οἱ κρίσεις τοῦ Βουλησμά γιὰ τὴ διόρθωση τοῦ ἔργου. Ἀπάνθισμα τοῦ Νομοκάνονα ἐξέδωσε ὁ ἀγιορείτης ἱερομόναχος ΘΕΟΔΩΡΗΤΟΣ, *Ἐπιτομὴ ἱερῶν κανόνων*. Ἀπάνθισμα, τ. Α', Ἀθήνα 2002.

14. Τὸ μνημονευθὲν παραπάνω ἔργο.

15. Τὸ *Κανονικὸν* τοῦ Χριστοφόρου ἐξεδόθη στὴν Κωνσταντινούπολη, παρὰ τῷ πατριαρχικῷ τυπογραφείῳ, τὸ 1800. Βλ. β' ἔκδ. Θ. Ξ. ΓΙΑΓΚΟΥ, *Χριστοφόρου Προδρομίτη Κανονικόν*, Θεσσαλονίκη 2007.

16. *Ἰαμβικὸς κανόνας Πεντηκοστῆς, ὡδὴ α', τροπάριο α'*.

μενο τῶν κανόνων. Ὁ «διδάσκαλος» Νικόδημος στοιχήθηκε στὸ δίπολο: αὐθεντικὸ κείμενο - πιστὴ μετάφραση, ποὺ διατύπωσαν οἱ παλαιότεροι ἀγιορεῖτες καὶ ὁ Ἀγάπιος, καὶ μάλιστα μὲ πολὺ πιὸ κατηγορηματικὸ τρόπο μέμφθηκε τοὺς «χυδαιονομοκάνονες», ἐκθέτοντας μὲ ἀκριβολογία τὴν κατάστασι καὶ τὶς συνέπειες ἀπὸ τοὺς «σκαμβοὺς κανόνας». «Ἐστάθη», γράφει, «καὶ ἄλλη μία εἰδικωτέρα αἰτία» (γιὰ τὴ συγγραφὴ τοῦ *Πηδαλίου*), «ἡ ἐφεξῆς· δὲν ὑπεφέραμεν ... νὰ βλέπωμεν εἰς πολλὰ πολλῶν πνευματικῶν χυδαιονομοκάνονα χειρόγραφα κατακερματισμένους τοὺς θεῖους τούτους καὶ ἱεροὺς κανόνας, νενοθευμένους, ψευδεπιγράφους, ἄλλους ἀντ' ἄλλων, καὶ τὰς ἐρμηνείας τῶν ἐξηγητῶν ἀντὶ τῶν κυρίως κανόνων ἐκλαμβανομένας, καὶ τὸ χειρότερον, ὅτι καὶ τὰς ἐρμηνείας ταύτας περιέχοντα διεφθαρμένας, παρεξηγημένας καὶ ἀλλόκοτά τινα καὶ ἐσφαλμένα διδασκούσας· ἐξ ὧν τί ἐτίκτετο; Καρπὸς θανατηφόρος βεβαιότατα καὶ ἀπωλείας αἷτιος ψυχικῆς καὶ εἰς τοὺς κακῶς διορθοῦντας πνευματικούς καὶ εἰς τοὺς κακῶς ὑπ' αὐτῶν διορθομένους ἁμαρτωλοὺς. Εἶπερ, κατὰ τὴν κοινὴν παροιμίαν, ὁ σκαμβὸς κανῶν σκαμβὰ ποιεῖ καὶ τὰ κανονιζόμενα»¹⁷.

Ὁ στόχος τοῦ συγγραφέα τοῦ *Πηδαλίου* δὲν περιοριζόταν μόνον στὴ διασφάλισι καὶ τὴν προβολὴ τοῦ γνήσιου κειμένου· ἐπεκτεινόταν πολὺ πιὸ πέραν ἀπὸ τὴ φιλολογικὴ εὐαισθησίαι, καθόσον τὸ ὅλο θέμα σχετιζόταν καὶ μὲ ἐπίμαχα θεολογικὰ ζητήματα. Οἱ χειρόγραφοι νομοκάνονες ἦταν «κατάστικτοι» ἀπὸ διατάξεις προβληματικοῦ περιεχομένου, δημιουργώντας ἓνα θολὸ τοπίο γιὰ θεμελιώδεις ἐκφάνσεις τῆς ὀρθόδοξης πνευματικότητας. Εἶναι γνωστὸν ὅτι τότε, τὸ Ἅγιον Ὅρος εὐρισκόταν ἀκόμη ὑπὸ τὴ δίνῃ τῆς ἔριδας γιὰ τὴ συχνὴ θεῖαι μετάληψι, μὲ τοὺς σκωπτικῶς λεγόμενους «Κολλυβάδες» νὰ ὑπερμαχοῦν γιὰ τὴ συνεχὴ μετοχὴ στὸ ζωηφόρο σῶμα καὶ αἷμα τοῦ Κυρίου, διὰ τῆς προβολῆς τῆς

17. *Πηδάλιον*, ἔκδ. Β. Ρηγοπούλου, Θεσσαλονίκη 1987, σ. λβ'.

σχετικῆς πατερικῆς διδασκαλίας¹⁸. Ἡ «πρότασή» τους ὅμως ἦταν γιὰ τοὺς συντηρητικοὺς κύκλους τῆς ἐποχῆς ἀπολύτως ἀντιπαρ-δοσιακῆ, ἂν ληφθεῖ ὑπόψη ὅτι πολλοὶ χειρόγραφοι νομοκάνονες (οἱ κατὰ Νικόδημο «χυδαιονομοκάνονες»), ποὺ κυκλοφοροῦσαν τότε, περιείχαν διάταξη, ἡ ὁποία στὴν πραγματικότητα δὲν ἐπιδοκίμαζε τὴ συχνὴ μετάληψη: «Ὁφείλουσιν οἱ ὀρθῶς βιοῦντες καὶ τὰς Τετραδοπαρασκευὰς φυλάττοντες ὅλου τοῦ χρόνου, ἵνα μεταλαμβάνωσι τὸ μέγα Πάσχα, τὰ Χριστοῦγεννα, τῶν ἁγίων Ἀποστόλων καὶ τῆς Θεοτόκου, ἐὰν καὶ ταύτας τὰς νηστείας φυλάττουσι, δηλονότι ὅσοι εἶναι ἄξιοι καὶ ἔξω ἀπὸ κανόνων»¹⁹.

Ἡ διάταξη αὐτὴ ἦταν γιὰ αἰῶνες γενικευμένη ἀρχὴ γιὰ τὴν εὐχαριστιακὴ ζωὴ καὶ ἀστασίαστα ἀποδεκτὴ ἀπὸ τὸ ἐκκλησιαστικὸ σῶμα (ιδίως τοὺς κοσμικοὺς). Ἡ τετράκις τοῦ ἔτους προσέλευση στὴ θεία εὐχαριστία τίθεται μάλιστα ὑπὸ τὴν προϋπόθεση τῆς διαφύλαξης ὅλων τῶν νηστειῶν, ἀπαιτουμένης ἐπὶ πλεόν καὶ πολυήμερου αὐστηρῆς εὐχαριστιακῆς νηστείας (σύμφωνα μὲ κάποια τυπικά, πενθήμερη ξηροφαγία²⁰). Οἱ ὑποστηρικτὲς τῆς δι-

18. Περὶ τοῦ θέματος βλ. τὴ διδακτορικὴ διατριβὴ τοῦ συναδέλφου π. ΝΙΚΟΔΗΜΟΥ ΣΚΡΕΤΤΑ, *Ἡ θεία εὐχαριστία καὶ τὰ προνόμια τῆς Κυριακῆς*, ὅπ.π., σ. 49 ἔξ., ὅπου καὶ ἐξαντλητικὴ βιβλιογραφία.

19. Βλ. ἐνδεικτικὰ: Θ. ΠΑΠΑΔΟΠΟΥΛΟΥ, *Κυπριακὰ νόμιμα, Μελέται καὶ Ὑπομνήματα*, τ. Ι, Λευκωσία 1984, σ. 107. *Νομοκάνων Μανουὴλ Νοταρίου τοῦ Μαλαξοῦ*, ἐκδ. Δ. Σ. ΓΚΙΝΗ-Ν. ΠΑΝΤΑΖΟΠΟΥΛΟΥ, στὸ *Νόμος Ι* (1982). *Ἐπιστημονικὴ Ἐπετηρίδα τῆς Νομικῆς Σχολῆς τῆς Σχολῆς Νομικῶν καὶ Οἰκονομικῶν Ἐπιστημῶν Α.Π.Θ.*, Θεσσαλονίκη 1985, σ. 278. *Νομοκάνων πάνυ ὠφέλιμος καὶ πλουσιώτατος*, ἐκδ. Α. ΡΑΥΛΟΥ, *Nomokanon pri hel'sem trebnike*, Μόσχα 1897, σσ. 436-437. Ἱερομονάχου ... καὶ ἐπιτρόπου Ἰωαννίνων ΙΑΚΩΒΟΥ, *Βακτηρία ἀρχιερέων (1645)*, ἐπιμ. ἔκδ. ΠΡ. ΑΚΑΝΘΟΠΟΥΛΟΥ, τ. Β', Θεσσαλονίκη 2000, σσ. 1122-1123. Ἡ ἴδια «τάξη» καταγράφεται καὶ στὰ λειτουργικὰ βιβλία, βλ. π.χ. *Ὁρολόγιον, Ἐνετίησιν 1789*, σ. 489. Βλ. σχετικὰ πρωτοπρ. ΒΑΣΙΛΕΙΟΥ Ι. ΚΑΛΛΙΑΚΜΑΝΗ, *Μεθοδολογικὰ πρότερα τῆς Ποιμαντικῆς. Λεντίῳ ζωννύμενοι*, Θεσσαλονίκη 2000, σ. 203 ἔξ. ΑΘΑΝΑΣΙΟΥ ΓΚΙΚΑ, *Προϋποθέσεις καὶ συχνότητα μετοχῆς στὴ θεία εὐχαριστία. Ποιμαντικὴ προσέγγιση*, Θεσσαλονίκη 1994, σσ. 27-43.

20. Σὲ νεώτερο λειτουργικὸ τυπικὸ τῆς μονῆς Φιλοθέου (19ος αἰ.), περιέ-

άταξης (στοὺς ὁποίους συγκαταλέγονται καὶ οἱ ἀντιφρονοῦντες

χεται τὸ ἐξῆς κεφάλαιο «Περὶ τοῦ πότε πρέπει νὰ μεταλαμβάνουν οἱ μοναχοὶ τῶν θείων μυστηρίων» (κεφ. ρ'). «Παρελάβομεν ἀπὸ τοὺς πρὸ ἡμῶν, κατὰ τὴν διάταξιν τῶν ἁγίων πατέρων, ὅτι ὀφείλουσιν οἱ μοναχοὶ νὰ μεταλαμβάνουν τῶν θείων μυστηρίων κάθε εἰς τεσσαράκοντα ἡμέρας, ἐξομολογούμενοι πρότερον τὰς ἁμαρτίας αὐτῶν εἰς δοκιμωτάτους πνευματικούς καὶ ἀφ' οὗ νηστεύσωσιν εἰς ξηροφαγίαν τὰς πέντε ἡμέρας ἢ τουλάχιστον τρεῖς ἡμέρας, ἃς μεταλάβωσιν τῶν θείων μυστηρίων. Εἰ δὲ καὶ τύχει τινὰς ἐγκρατῆς πολλὰ καὶ ἐνάρετος ὅπου ἐγκρατεύεται τελείως ἀπὸ τυρὶ καὶ ἰχθύας, ἔχει ἀπόφασιν νὰ μὴν καταλύσῃ εἰς ὅλην του τὴν ζωὴν ἀπ' αὐτὰ καὶ μόνον εἰς ἔλαιον καὶ οἶνον καταλύει <τὸ> Σαββατοκυρίακον, τὰς δὲ λοιπὰς πέντε ἡμέρας νηστεύει μεγάλως, ὁ τοιοῦτος εὐλάβης καὶ ἐγκρατῆς δὲν βλέπτει νὰ μεταλάβῃν κάθε Σάββατον. Εἰ δὲ καὶ εἶναι τινὰς ἀσθενῆς καὶ κινδυνεύει εἰς θάνατον, ὁ τοιοῦτος νὰ μεταλάβῃν· εἰ δὲ καὶ πηγαίνει ὁ τοιοῦτος ἀσθενῆς ὅλον εἰς τὸ χειρότερον, ἃς μεταλάβῃν· εἰ δὲ καὶ ἀρχίσει εἰς καλλιώτερα καὶ δὲν εἶναι εἰς θάνατον, ἃς παύσῃ ἕως νὰ ἔλθουν αἱ τεσσαράκοντα ἡμέραι, μάλιστα τὸ τοιοῦτον στέκει εἰς τὴν διάκρισιν τοῦ πνευματικοῦ του», σ. 200. Τὸ παραπάνω κείμενο ἀποτυπώνει μία αὐστηρὴ τάξη εὐχαριστιακῆς νηστείας, ἡ ὁποία ὅμως δὲν ἀπαντᾶται σὲ ἀρχαιότερα θεσμικὰ κείμενα. Γιὰ τὴν εὐχαριστιακὴν νηστεία, βλ. ΙΩΑΝΝΟΥ ΦΟΥΡΝΗ, *Περὶ τῆς ὑπαλλαγῆς τῆς μεταλήψεως τῶν ἁγιασμάτων τοῦ Χριστοῦ*, στοῦ Μ. Ι. ΓΕΛΕΩΝ, *Ἀρχεῖον Ἐκκλησιαστικῆς Ἱστορίας*, τ. Α', ἐν Κωνσταντινουπόλει 1911, σσ. 36-42 (βλ. Γ. ΘΕΟΔΩΡΟΥΔΗ, *Ἰωάννης Φουρνῆς καὶ αἱ θεολογικαὶ ἀντιλήψεις αὐτοῦ*, Θεσσαλονίκη 1985, σσ. 77-84), ὅπου ὁ Φουρνῆς κάνει λόγο γιὰ τὴν ἀρχαία πράξι κατὰ τὴν ὁποία «οὔτε γὰρ κατὰ καιροὺς ὠρισμένους ταύτην (τὴ λειτουργία) ἐπετέλουν οἱ πρὸ ἡμῶν (λειτουργοί), οὔτε νήστεις, ὡς ἔοικεν, αὐτοῦ μετελάμβανον, ἀλλὰ μᾶλλον ἀριστήσαντες ἢ καὶ οὐκ ἀριστήσαντες» (σ. 37). Βλ. καὶ Κ. ΠΙΤΣΑΚΗ, <Κωνσταντίνου Ἀρμενόπουλου> ἀνέκδοτη «πραγματεία» περὶ νηστειῶν, *ΕΚΕΙΕΔ* 18 (1971) 238. ΣΕΒΑΣΤΟΥ ΚΥΜΗΝΙΤΟΥ, *Κανονικαὶ ἀποκρίσεις*, στοῦ Μ. ΓΕΛΕΩΝ, ὅπ.π., σσ. 307-311. Πηδάλιον, σ. 13. Ι. ΦΟΥΝΤΟΥΛΗ, *Ἀπαντήσεις εἰς λειτουργικὰς ἀπορίας ...*, τ. Α', Θεσσαλονίκη 1967, σσ. 17-22, 119-122, τ. Β', Θεσσαλονίκη 1970, σσ. 153-155. Τοῦ Ἰδιοῦ, *Εὐχαριστιακὴ νηστεία, Λειτουργικὰ θέματα*, τ. Γ', Θεσσαλονίκη 1977, σσ. 75-79 καὶ Α. SCHMEMANN, *Jeûne et Liturgie, Irenikon* 37 (1954) 292-301 [μτφ. Ι. ΦΟΥΝΤΟΥΛΗ, στὸ *Ὁ Ποιμὴν* 24 (1959) 60-62, 80-83, 147-149, 176-178]. R. TAFT, *The frequency of the eucharist throughout history, Beyond East and West. Problems in liturgical understanding*, Washington D. C. 1984, σσ. 66-68. ΝΙΚΟΔΗΜΟΥ ΣΚΡΕΤΤΑ, ὅπ.π., σ. 140 ἐξ.

πρὸς τοὺς Κολλυβάδες) εἶχαν ἔρεισμα τὸν *Τόμον τῆς Ἐνώσεως*²¹, χωρὶς νὰ διακρίνουν ὅμως ὅτι στὸ συγκεκριμένο κανονικὸ κείμενο ἡ πρόβλεψη τέθηκε ὡς ἐπιτίμιο γιὰ τοὺς τρίγαμους. Ἔτσι γενίκευσαν τὸν ὀρισμὸ γιὰ ὅλα τὰ μέλη τῆς Ἐκκλησίας, προβάλλοντας ἑτεροβαρῶς τὴν ἀσκησιμὴν σὲ σχέση πρὸς τὴν εὐχαριστιακὴ ζωὴ²². Πρόκειται γιὰ ἕνα χαρακτηριστικὸ παράδειγμα ἀδυναμίας πρόσληψης τοῦ πραγματικοῦ νοήματος τῶν διατάξεων τῶν βυζαντινῶν κανονικῶν πηγῶν, ἡ ὁποία στὴ συγκεκριμένη περίπτωση δὲν ἦταν ἀνώδυνη· εἶχε ἐπιπτώσεις σὲ μία θεμελιώδη πτυχὴ τῆς ὀρθόδοξης πνευματικότητας, τὴν εὐχαριστιακὴν ζωὴν. Τοῦτο κατενόησαν σὲ βάθος οἱ πατέρες τοῦ φιλοκαλικοῦ κινήματος καὶ διαμαρτυρήθηκαν ἔντονα.

Ἀνάλογα παραδείγματα διαπιστώνονται καὶ γιὰ ἕνα πλῆθος ἄλλων θεμάτων. Στὸν *Νομοκάνονα* π.χ. τοῦ Μανουὴλ Μαλαξοῦ²³, ὁ ὁποῖος ἀρχικὰ συντάχθηκε σὲ λόγια γλῶσσα (1561) καὶ

21. ΡΠΣ, τ. Ε΄, Ἀθήναι 1855, σ. 8.

22. Γιὰ τὶς ἐκκλησιαστικὰς προϋποθέσεις τοῦ ἀσκητικοῦ καὶ εὐχαριστιακοῦ ἥθους, βλ. Στ. ΓΙΑΓΚΑΖΟΓΛΟΥ, *Εὐχαριστία καὶ ἀσκησιμὴν. Οἱ ἐκκλησιολογικὲς συνιστώσες τοῦ ὀρθόδοξου ἥθους, Σύναξις εὐχαριστίας. Χαριστήρια εἰς τιμὴν τοῦ Γέροντος Αἰμιλιανοῦ*, Ἀθήναι 2003, σσ. 335-364.

23. Ἔκδοσις Δ. Σ. ΓΚΙΝΗ - Ν. ΠΑΝΤΑΖΟΠΟΥΛΟΥ, *Ὁ Νομοκάνων Μανουὴλ Νοταρίου τοῦ Μαλαξοῦ*, ὅπ.π. Γιὰ τὸ ἔργο βλ. ἐνδεικτικὰ: Κ. ΔΥΟΒΟΥΝΙΩΤΗ, *Ὁ Νομοκάνων τοῦ Μανουὴλ Μαλαξοῦ*, Ἀθήνα 1916. Τοῦ Ἰδιοῦ, *Ὁ ὑπ' ἀριθμ. 1400 κῶδιξ τῆς βιβλιοθήκης τοῦ ἡμετέρου πανεπιστημίου, Νομοκανονικαὶ Μελέται*, Ἀθήναι 1917, σσ. 167-186. Ἀπὸ τὶς ἐργασίες γιὰ τὸ πρόσωπο καὶ τὸ ἔργο τοῦ Μαλαξοῦ βλ.: Δ. ΓΚΙΝΗ, *Ἐπὶ τοῦ Νομοκάνονος τοῦ Μαλαξοῦ*, *Ἑλληνικά* 7 (1934) 99-103. Τοῦ Ἰδιοῦ, *Ἡ εἰς φράσιν κοινὴν παράφρασις τοῦ Νομοκάνονος τοῦ Μαλαξοῦ*, *Ἑλληνικά* 8 (1935) 29-47. Τοῦ Ἰδιοῦ, *Ὁ Νομοκάνων τοῦ Μαλαξοῦ ὡς πηγὴ δικαίου τοῦ μετὰ τὴν Ἄλωσιν τοῦ Ἑλληνισμοῦ, Πρακτικὰ τῆς Ἀκαδημίας Ἀθηνῶν* 13 (1838) 395-401. Γ. ΜΑΡΚΟΥ, *Ὁ ὑπ' ἀρ. 2590 ἐλληνικὸς κῶδιξ τῆς Ἀποστολικῆς Βατικανῆς Βιβλιοθήκης*, *ΕΚΕΙΕΔ* 20-21 (1976) 14-23. Τοῦ Ἰδιοῦ, *Τρία ἰδιόγραφα γράμματα τοῦ νοταρίου Θεβῶν Μανουὴλ Μαλαξοῦ*, ὅπ.π., 22 (1977) 16-37. D. SIMON, *Handschriften-studien zur byzantinischen Rechtsgeschichte*, *BZ* 71 (1978) 345-346. P. CANART - Γ. ΜΑΡΚΟΥ, *Ὁ αὐτόγραφος Νομοκάνων (Νόμιμον) τοῦ Μανουὴλ Μαλαξοῦ*, *Πρακτικὰ Ἀκαδημίας Ἀθηνῶν* 55 (1980) 290-303. Ἀπὸ

ὕστερα ἀπὸ δύο χρόνια μεταγλωττίσθηκε ἀπὸ τὸν συγγραφέα στὴ δημώδη (1563) καὶ εἶχε ἔκτοτε εὐρύτατη διάδοση (σήμερα σώζονται περισσότερα ἀπὸ πεντακόσια χειρόγραφα ἀντίγραφα) περιέχεται κεφάλαιο μὲ τίτλο: «*Περὶ τῆς ὀγδῆς συνόδου, πότε ἐγένη*». Κατὰ τὴν ἐκπεφρασμένη θέση κάποιων κανονολόγων γιὰ τὴν Ἀνατολικὴ Ἐκκλησία ὀγδῆ σύνοδος θεωρεῖται αὐτὴ τῆς Ἁγίας Σοφίας (879/880), ἐπὶ πατριάρχῃ Φωτίου²⁴. Ἔτσι σὲ μία νομοκανονικὴ συλλογὴ θὰ ἀναμενόταν νὰ γίνεταί λόγος γιὰ τὴ συγκεκριμένη σύνοδο. Ὅμως στὸ κεφάλαιο παρουσιάζεται λανθασμένα ὡς Ἡ οἰκουμενικὴ σύνοδος ἢ ἐν Φλωρεντίᾳ τῆς Ἰταλίας συνελθοῦσα (1438-1439), στὴν ὁποία, ὡς γνωστὸν ἀμφισβητήθηκαν δόγματα τῆς Ἐκκλησίας, μεταξὺ αὐτῶν καὶ ἡ διδασκαλία τοῦ Φωτίου περὶ τῆς ἐκπορεύσεως τοῦ Ἁγίου Πνεύματος. Τὸ κείμενο τοῦ κεφαλαίου εἶναι τὸ ἐξῆς: «Ἡ δὲ ἐν Φλωρεντίᾳ σύνοδος ἐγένεν εἰς τοὺς ,αυλ΄ (sic) ἀπὸ Χριστοῦ γεννήσεως, μηνὶ Ἰουλίῳ, ἡμέρᾳ

τὴ λόγια μορφή τοῦ *Νομοκάνονα* ἐξεδόθη μόνο ἀπόσπασμα (τὰ κεφ. περὶ μνηστείας) ἀπὸ τοὺς: ΑΝ. ΣΙΦΩΝΙΟΥ-ΚΑΡΑΓΙΑ, Μ. ΤΟΥΡΤΟΓΛΟΥ, ΣΠ. ΤΡΩΙΑΝΟΥ, *EKEIEΔ* 16-17 (1969-1970) 1-39. ΚΥΡΙΑΚΗΣ ΜΑΜΩΝΗ, Νέα στοιχεῖα γιὰ τὸν *Νομοκάνονα* «εἰς λέξιν ἀπλήν» τοῦ Μανουὴλ Μαλαξοῦ, *Μνημοσύνη* 12 (1985-1987) 185-203. Α. ΤΣΕΛΙΚΑ, Ἐνας νέος αὐτόγραφος κώδικας τοῦ *Νομοκάνονα* τοῦ Μανουὴλ Μαλαξοῦ (Καϊρείου Βιβλιοθήκης ἀρ. 1), *Ἀνδριακὰ Χρονικὰ* 21 (1993). *Πρακτικὰ τοῦ Α΄ Κυκλαδολογικοῦ Συνεδρίου. Τὰ περὶ Ἄνδρου, Ἄνδρος, 5-9 Σεπτεμβρίου 1991*, σσ. 257-259. Δ. Γ. Αποστολοπούλου, Ἡ τρίτη χειρόγραφη «ἐκδοσις» τοῦ *Νομίμου* τοῦ Μανουὴλ Μαλαξοῦ. Πρόδρομη ἀνακοίνωση, *EKEIEΔ* 38 (2004) 219-242.

24. Κατ' ἀρχὴν ἡ ἴδια ἢ σύνοδος χαρακτηρίσε ἑαυτὴν «οἰκουμενικὴν» (βλ. *Πρακτικὰ*: ΜΑΝΣΙ, 17Α-18Α, σσ. 496, 513, 516, κανόνες: α', β'). Ἐπίσης ἀργότερα ὁ Θεόδωρος Βαλσαμών (βλ. ΡΠΣ, Β', σ. 706), ΡΠΣ, Δ', σ. 454, ὁ Νεῖλος Ρόδου (ΡΠΣ, Α', σσ. 392-394), ὁ πατριάρχης Κωνσταντινουπόλεως Γρηγόριος Μάμμιας (PG 160, 212C καὶ 213C) καὶ ὁ Δοσίθεος Ἱεροσολύμων (*Δωδεκάβιβλος*, βιβλ. Ζ'-Η', Θεσσαλονικὴ 1983, σ. 9) τὴ χαρακτηρίζουν καὶ αὐτοὶ «οἰκουμενικὴν». Περισσότερα βλ. ΠΑΥΛΟΥ ΜΕΝΕΒΙΣΟΓΛΟΥ, *Ἱστορικὴ εἰσαγωγή εἰς τοὺς ἱεροὺς κανόνας τῆς Ὀρθοδόξου Ἐκκλησίας*, Στοχόλαμη 1990, σσ. 510-511 καὶ Θ. Ξ. ΓΙΑΓΚΟΥ, Μέγας Φώτιος καὶ Νικόδημος Ἁγιορείτης· ἡ συμβολὴ τους στὴν ἀποτύπωση τοῦ κανονικοῦ συνειδότος, *Θεολογία* 88 (2017) 175, ὑπόσημ. 1.

β', ἰνδ. β', ἐπὶ τῆς βασιλείας τοῦ εὐσεβεστάτου κυροῦ Ἰωάννου τοῦ Παλαιολόγου, πατριαρχοῦντος τότε τοῦ ἀοιδίμου κυροῦ Ἰωσήφ, ὁ ὁποῖος ἀπέθανε εἰς τὴν Φλωρέντζιαν, ἐκεῖ εἰς τὴν σύνοδον»²⁵. Στὴ χειρόγραφη παράδοση τοῦ *Νομοκάνονα* τὸ ἐν λόγῳ κεφάλαιο ἀπαντᾶται σὲ ἀρχαῖα ἀντίγραφα τοῦ ἔργου (βλ. π.χ. χφ Ἀθηνῶν, Βουλῆς 6, μέσα τοῦ ις' αἰ., post 1563) – ἐπομένως ἀπὸ τῆ χρονικῆ ἐγγύτητα μπορεῖ νὰ θεωρηθεῖ ὅτι προέρχεται ἀπὸ τὸν συγγραφέα καὶ ὄχι ἀπὸ κάποιο ἀντιγράφεα, ὅπως συμβαίνει μὲ πολλὰ ἄλλα κεφάλαια τοῦ ἔργου – καὶ στὴ συνέχεια ἀντιγράφεται ἄκριτα καὶ ἐπανειλημμένα. Εὐκόλα ὑποθέτει κανεὶς ποιὰ ἀρνητικὴ συνέπεια μποροῦσε νὰ ἔχει στὴ θεολογικὴ κατάρτιση ὄσων τὸ διάβαζαν.

Γιὰ νὰ κατανοηθεῖ πόσον οἱ περὶ ὧν ὁ λόγος συλλογές ἦταν προβληματικές, μπορεῖ νὰ προσαχθεῖ καὶ ἄλλο παράδειγμα, σχετιζόμενο μὲ ἓνα πιὸ θεωρητικὸ θέμα. Μελετώντας αὐτὲς διαπιστώνεται ὅτι ὁ νομικισμὸς δὲν φαίνεται νὰ εἶναι φαινόμενο παρείσρακτο στὴν Ἀνατολή, συνεπεία ἐπιρροῆς π.χ. τοῦ δικανικοῦ πνεύματος τῆς δυτικῆς θεολογίας. Στὴν πραγματικότητά καὶ στὴν Ἀνατολή ὑπῆρχε ὡς ἐνδογενὴς κατάσταση ἓνα παρόμοιο φαινόμενο, τὸ ὁποῖο καλλιεργήθηκε καὶ προβλήθηκε συστηματικὰ σὲ ἓνα εὐρὸν πεδίο μέσα ἀπὸ τὶς νομοκανονικὲς συλλογές, ἐγκλωβίζοντας σὲ μία κατάσταση ποὺ πολὺ λίγη σχέση εἶχε μὲ τὴν κυρίαρχη πατερικὴ θεολογία. Ἡ ἀφετηρία μαρτυροῦσε ἀπουσία ὠριμῆς θεολογικῆς γνώσης. Ἐξάλλου, ὅταν τὸ πνεῦμα τῶν ἱερῶν κανόνων καθίστατο στὸ ἐκκλησιαστικὸ σῶμα ἀπρόσληπτο, ἀναδυόταν τὸ γράμμα τοῦ νόμου. Τοῦτο χαρακτήριζε περισσότερο τὶς ψευδοκανονικὲς διατάξεις, οἱ ὁποῖες σὲ οὐκ ὀλίγες περιπτώσεις ἀποδεικνύονταν παραίτιες κακῆς θεολογικῆς μαρτυρίας.

Οἱ παρακάτω διατάξεις εἶναι ἐνδεικτικὰ παραδείγματα ποὺ ἀποτυπώνουν πτυχές τοῦ νομικισμοῦ τῆς Ἀνατολῆς. «Πρεσβύτερος οἶαν ἡμέραν ἀψηται νεκροῦ καὶ θάψη αὐτόν, οὐ λειτουργήσει τῇ ἡμέρᾳ ἐκείνῃ· εἰ δὲ λειτουργήσει, ἔχει ἐπιτίμιον χρόνον ἀ

25. *Νομοκάνων Μαλαξοῦ*, ἐκδ. Δ. ΓΚΙΝΗ-Ν. ΠΑΝΤΑΖΟΠΟΥΛΟΥ, ὅπ.π., σ. 485.

τοῦ μὴ κοινωνεῖν καὶ πάλιν λειτουργεῖτω, διότι ἀψάμενος νεκροῦ ὅλην τὴν ἡμέραν νεκρός ἐστίν»²⁶. «Εἴ τις ἱερεὺς εἰπεῖ νὰ ὀρύξουν νεκρὸν καὶ τύχει νὰ ἰδῆ αὐτὸν ὁ ἱερεὺς, παυσάσθω τῆς λειτουργίας χρόνους β', μετανοίας ρ', νηστευσάσθω τεσσαρακοστὴν μίαν»²⁷. Ἐπίσης καὶ στὴν διάταξη, στὴν ὁποία ἐφιστᾶται ὁ ὀφειλό-

26. *Νομοκάνων ἱερομονάχου Μακαρίου*, χφ Μ. Λάυρας Κ14 (1301), φ. 182ν (πρβ. Σπ. ΤΡΩΙΑΝΟΥ, Περὶ τὸ «Σύνταγμα» τοῦ ἱερομονάχου Μακαρίου, *Τιμητικὸν Ἀφιέρωμα εἰς τὸν Μητροπολίτην Καισαριανῆς, Βύρωνος καὶ Ὑμητοῦ Γεώργιον ἐπὶ τῇ πεντηκονταετηρίδι τῆς ἱερωσύνης αὐτοῦ*, Ἀθῆναι 1996, σσ. 271-279). Πρβ. *Νομοκάνων Μαλαξοῦ*, ἐκδ. Δ. Σ. ΓΚΙΝΗ-Ν. Ι. ΠΑΝΤΑΖΟΠΟΥΛΟΥ, ὅπ.π., σ. 183. Ἡ πιὸ πάνω διάταξη ἀποδίδεται στὸν πατριάρχη Κωνσταντινουπόλεως Γερμανὸ Α' (715-730) (βλ. V. GRUMEL, *Les Regestes des actes du Patriarcat de Constantinople*, vol. I, fasc. III, Παρίσι 1947, ἀριθμ. 338). Τὸ ἴδιο περιεχόμενο ἔχει καὶ ὁ ρνή κανόνας ὁ ἀποδιδόμενος στὸν Νικηφόρο Ὁμολογητὴ (J.-B. PITRA, *Juris ecclesiastici graecorum historia et monumenta*, τ. II, Ρώμη 1868, σ. 342). Ὁ Ἀναστάσιος Σιναΐτης (;) φαίνεται νὰ ἀμφισβητεῖ τὴν «κανονικότητα» τῆς ἐν λόγῳ πράξεως: «Ἐγγραφας δὲ καὶ τοῦτο, εἰ ἔξεστι τὸν ἱερέα λειτουργῆσαι μετὰ τὸν ἀσπασμὸν τοῦ νεκροῦ καὶ τὴν τελείαν ταφήν; Καὶ περὶ τούτου ἀπὸ κανόνος μὲν οὐ δεδίδακται· ἐκ παραδόσεως δὲ μετὰ τὴν ταφήν τοῦ νεκροῦ μὴ λειτουργῆσαι» (J.-B. PITRA, ὅπ.π., σ. 278). Ἡ πλήρης ἀντίθεση πρὸς τὴν πράξη αὐτὴ ἐκφράζεται στὶς *Ἀποστολικὰς Διαταγὰς*, VI, 30, PG 1, 983B-984B (= M. METZGER, *Les Constitutions apostoliques*, τ. II, Παρίσι 1986, SC 329, σσ. 388-392), ὅπως καὶ ἀπὸ τὸν Μ. Βασίλειο (PG 32, 1268). Πρβ. ΙΩΑΝΝΟΥ ΧΡΥΣΟΣΤΟΜΟΥ, *Εἰς τὸ ἅγιον βάπτισμα*, PG 49, 366. Βλ. ἐπίσης ἀπόκριση τοῦ πατριάρχη Κωνσταντινουπόλεως Λουκᾶ Χρυσοβέργη (1157-1169/70) πρὸς ἡγούμενο Εὐφημιανὸ [M. I. ΓΕΔΕΩΝ, *Ἀποσπάσματα τοῦ νομοκάνονός μου*, *Ἐκκλησιαστικὴ Ἀλήθεια* 19 (1899) 231] καὶ ια' ἀπόκριση τοῦ Ἰωάννη Ἐφέσου [A. ΚΟΡΑΚΙΔΗ, *Ἰωάσαφ Ἐφέσου* († 1437) (*Ἰωάννης Βλαδύντερος*). *Βίος – ἔργα – διδασκαλία*, Ἀθῆναι 1992, σσ. 219-220]. Γιὰ τὸ θέμα βλ. Ν. Ε. ΕΜΜΑΝΟΥΗΛΙΔΗ, *Τὸ δίκαιο τῆς ταφῆς στὸ Βυζάντιο* [Forschungen zur Byzantinischen Rechtsgeschichte, Athener Reihe, 3], Ἀθήνα 1989, σσ. 27-29.
27. Ὁ *Νομοκάνων τοῦ Cotelerius*, ἐπιμ. ἐκδ. Γ. ΠΟΥΛΗ [Βιβλιοθήκη Βυζαντινοῦ καὶ Μεταβυζαντινοῦ Δικαίου, 1], Θεσσαλονίκη 1992, σ. 81. *Νομοκάνων ἱερομονάχου Μακαρίου*, χφ Μ. Λάυρας Κ14 (1301), φ. 196ν. Πρβ. *Νομικὸν ... Θεοφίλου*, ἐκδ. Δ. Σ. ΓΚΙΝΗ, Θεσσαλονίκη 1960, σ. 61 § 102. Γιὰ τὸν Θεόφιλο καὶ τὸ ἔργο του, βλ. Γ. Α. ΣΤΟΓΙΟΓΛΟΥ, *Ἱστορία ἐπίσκοπων Μακεδονίας. Θεόφιλος Παπαφίλης ἐπίσκοπος Καμπανίας*, Θεσσαλονίκη 1995.

μενος σεβασμὸς στὴν κτίση, ἐνυπάρχει τὸ στοιχεῖο τῆς δικανικῆς ὑπερβολῆς. «Ἱερεὺς, ἐὰν τύψη ὄρνειον χωρὶς βίαν, μὴ λειτουργεῖτω· εἰ δὲ κατὰ βίαν ἔνι, ποιεῖτω μετανοίας ρ', Κύριε ἐλέησον ρ' καὶ λέγων· Συγχωρήσατέ μοι, ἀδελφοί, ὅτι φόνον ἐποίησα»²⁸. Παράλληλα δὲν ἦταν σπάνιο φαινόμενο οἱ συντάκτες τῶν ἐν λόγῳ συλλογῶν νὰ δίνουν ὑπερβολικὴ σημασία σὲ λαϊκὲς δοξασίες καὶ ἐνίοτε σὲ δεισιδαιμονικὲς ἀντιλήψεις²⁹. Ἡ τουρκοκρατία δὲν φαίνεται νὰ κατανόησε ἐπαρκῶς τὴν εὐρύτητα τοῦ πνεύματος τοῦ βυζαντινοῦ κανονικοῦ Νομοθέτη, ὅπως αὐτὸ ἀποτυπώθηκε ἀπὸ τοὺς λόγιους ἐκφραστὲς του. Ἐμεινε ἐγκλωβισμένη στὸ γράμμα, τὸ ὁποῖο μὲ ἐπιμονὴ προώθησε.

Οἱ συγκεκριμένες συλλογὲς ἐνέχονταν ἐπίσης καὶ γιὰ τὸ φαινόμενο τῆς νοθείας, προερχόμενο κατὰ τὸ πλεῖστον ἀπὸ τὴν ἀμάθεια ἢ ἀπὸ τὴν ἀμέλεια τῶν ἀντιγραφῶν. Τοῦτο ἦταν ἓνα μεῖζον ζήτημα, ποὺ προκαλοῦσε μεγάλη σύγχυση ὡς πρὸς τὸ ποιό ἦταν τὸ γνήσιο καὶ ποιό τὸ νόθο, εἰς τρόπον ὥστε νὰ δημιουργεῖται ἀδιάφανο πεδίο γιὰ τὸ πνεῦμα τοῦ κανονικοῦ Νομοθέτη. Ἐξάλλου στίς θεματικὲς νομοκανονικὲς συλλογές, οἱ ὁποῖες κυριάρχησαν καθ' ὅλη τὴν περίοδο τῆς τουρκοκρατίας³⁰, ἦταν δυσδιάκριτο

28. *Νομοκάνων ἱερομονάχου Μακαρίου*, χφ Μ. Λαύρας K14 (1301), φ. 182r. Ὁ νομοκάνων τοῦ Cotelarius, ὅπ.π., σσ. 74-75. *Νομοκάνων Μαλαξοῦ*, ὅπ.π., σ. 149. Γ. ΠΟΥΛΗ, *Ἡ ἄσκησις βίας στὴν ἄμυνα καὶ στὸν πόλεμο κατὰ τὸ Ἐκκλησιαστικὸ Δίκαιο*, Θεσσαλονίκη ²1990, σ. 159 ἔξ.

29. Βλ. Φ. ΚΟΥΚΟΥΛΕ, *Μνεῖα δεισιδαιμονικῶν τινῶν καὶ μαγικῶν συνηθειῶν εἰς νομοκάνονας, Εὐχαριστήριον. Τιμητικὸς τόμος ἐπὶ τῇ 45ετηρίδι τῆς ἐπιστημονικῆς δράσεως, τῇ 35ετηρίδι τακτικῆς καθηγεσίας Ἀμίλλα Σ. Ἀλιβιζάτου*, ἐν Ἀθήναις 1958, σσ. 227-238. Ν. ΠΟΛΙΤΗ, Ἐν κεφάλαιον νομοκάνονος περὶ γοητειῶν, μαντειῶν καὶ δεισιδαιμονιῶν, *Λαογραφία* 3 (1912) 381-389. Βλ. ἐπίσης καὶ τὴν ὑπὸ ἔκδοσιν μονογραφία τοῦ Γ. ΓΚΑΒΑΡΙΝΑ, *Οἱ περὶ βρυκολάκων λαϊκὲς δοξασίες καὶ ἡ νομοκανονικὴ ἀντιμετώπισή τους*.

30. Κατὰ τὴν τουρκοκρατία, ἐκτὸς ἀπὸ τὸ ἔργο τοῦ Μαλαξοῦ (βλ. παραπάνω ὑποσημ. 21), ἦταν διαδεδομένες πολλὲς ἄλλες νομοκανονικὲς συλλογές. Π.χ. ὁ *Νομοκάνονας πάνυ ὠφέλιμος καὶ πλουσιώτατος*, βλ. σχετ. Σπ. Ν. ΤΡΩΙΑΝΟΥ, *Νομοκάνων 'πάνυ ὠφέλιμον καὶ πλουσιώτατον'*, ὁ ὑπ' ἀριθμ. 8

ποιούς συγκεκριμένα κανόνες θέσπισαν τὰ ἐπίσημα νομοθετικά ὄργανα τῆς Ἐκκλησίας. Εἶναι χαρακτηριστικὸ π.χ. ὅτι στὴ νομοκανονικὴ συλλογὴ τοῦ κώδικα Μ. Λαύρας Κ14, ἡ ὁποία ἀντιγράφηκε τὸ 1600 «διὰ χειρὸς ... τοῦ ἀμαρτωλοῦ Γγίνου ἱερέως καὶ πρωτοπαπᾶ τῆς ἀγιωτάτης ἀρχιεπισκοπῆς Πωγωϊανῆς, ἀρχιερατεύοντος τοῦ θεοφιλεστάτου ἀρχιεπισκόπου τῆς αὐτῆς ἀρχιεπισκοπῆς κυροῦ Ἀνθίμου», ἀποδίδονται ψευδεπιγράφως ὑπὲρ τοὺς ἑκατὸν

κώδιξ τῆς Λίνδου, *ΑΕΚΔ* 23 (1968) 38-53, 97-118, 162-176 καὶ 24 (1969) 35-55. Κ. ΜΠΟΝΗ, Χειρόγραφον περιέχον τὸν θεῖον καὶ ἱερὸν νομοκάνονα, *Θεολογία* 43 (1972) 1-43. Κ. ΜΑΝΑΦΗ, Νέον χειρόγραφον νομοκάνονον τοῦ τύπου «πάνυ ὠφέλιμον καὶ πλουσιώτατον», *ΕΕΒΣ* 37 (1973) 466-472. Χρ. ΚΑΡΑΔΗΜΟΥ, Χειρόγραφον περιέχον «Νομοκάνονον πάνυ πλούσιον· νοθεσία εἰς τὸν πνευματικὸν καὶ ἀσφάλειαν», *Κωνσταντῖνος Δωρ. Μουρατίδης. Πρόμαχος Ὁρθοδοξίας, Τιμητικὸν ἀφιέρωμα Πανελληνίου Ἐνώσεως Θεολόγων*, Ἀθήναι 2003, σσ. 1069-1140. Ἡ ἔκδοση τοῦ *Νομοκάνονα* ἀπὸ Α. ΡΑΥΛΟΝ, ὅπ.π. Ἐπίσης ὑπῆρξαν καὶ ἄλλες συλλογές, πιὸ περιορισμένης ὁμως κυκλοφορίας, ὅπως π.χ. *Τὸ Νομοκάνονον πρόχειρον τοῦ μοναχοῦ Ἰσαάκ*, βλ. Θ. Ξ. ΓΙΑΓΚΟΥ, *Ἰσαάκ μοναχοῦ Νομοκάνονον πρόχειρον*, *Θεσσαλονίκη* 2003. (Σῶζεται στὰ χφφ: *Μεταμορφώσεως Μετεώρων* 43, 48, 49, 322, 324. Ἁγίου Στεφάνου 61). Βλ. καὶ τὴ συλλογὴ ποὺ ἐξέδωσε ὁ COTELERIUS, *Ὁ νομοκάνων τοῦ Cotelerius*, ὅπ.π. *Ἡ Βακτηρία ἀρχιερέων*, βλ. Ἱερομονάχου, ἀρχιμανδρίτου ... καὶ ἐπιτρόπου Ἰωαννίνων ΙΑΚΩΒΟΥ, *Βακτηρία ἀρχιερέων (1645)*, ὅπ.π., τ. Α'-Γ'. Ἁ *Νομοκάνων* τοῦ Ἰωάννη Κρητικοῦ. Ὁ *Νομοκάνονας* αὐτὸς περιέχεται σὲ τέσσερα χφφ τῆς μονῆς Εἰκοσιφοίνισσας (D gr. 88, 284, 302, 330). Βλ. D. ΓΕΤΟΝ, Β. ΚΑΤΣΑΡΟΥ, Χ. ΠΑΠΑΣΤΑΘΗ, *Κατάλογος τῶν ἑλληνικῶν νομικῶν χειρογράφων τῶν ἀποκειμένων στὸ Κέντρο Σλαβο – Βυζαντινῶν σπουδῶν «Ivan Dujčev» τοῦ πανεπιστημίου «Sv. Kliment Ohridski» τῆς Σόφιας*, *Θεσσαλονίκη* 1994, σσ. 99-122. Ἐπίσης βλ. Β. ΚΑΤΣΑΡΟΥ, *Τὰ χειρόγραφα τῶν μονῶν τιμίου Προδρόμου Σερρών καὶ Παναγίας Ἀχειροποιήτου τοῦ Παγγαίου (Κοσίνιτσας). Ἡ ἱστορία τῶν ἀριθμῶν* [Δημόσια Κεντρικὴ Βιβλιοθήκη Σερρών, 4], *Θεσσαλονίκη* 1995, σσ. 193, 203, 204, 206. Τὸ κείμενο τοῦ νομοκάνονα ἐτοιμάζεται πρὸς ἔκδοση ἀπὸ τοὺς Β. Κατσαρὸ καὶ Μαρία Τατάγια. *Τὸ Μέγα Νόμιμον τῆς Μεγάλης τοῦ Χριστοῦ Ἐκκλησίας*, βλ. Δ. Γ. ΑΠΟΣΤΟΛΟΠΟΥΛΟΥ, *Τὸ Μέγα Νόμιμον. Συμβολὴ στὴν ἔρευνα τοῦ μεταβυζαντινοῦ δημοσίου δικαίου*, Ἀθήνα 1978. Πρβ. D. HEITH-STADE, *The Rudder of the Church. A Study of the Theory of Canon Law in the Pedalion*, Lund 2014, σ. 55 ἔξ.

τριάντα κανόνες στη σύνοδο τῆς Νεοκαισαρείας (ἡ σύνοδος θέσπισε μόνο δεκαπέντε) καὶ ἀκόμα μεγαλύτερος ἀριθμὸς κανόνων στοὺς ἀποστόλους (ὡς γνωστὸν ὁ ἀριθμὸς τῶν ἀποστολικῶν κανόνων ποὺ ἐπικρατεῖ στὶς κανονικὲς πηγὲς εἶναι ὀγδονταπέντε). Ἀνάλογο φαινόμενο παρατηρεῖται καὶ ὡς πρὸς τοὺς κανόνες τοῦ Νηστευτῆ, ὁ ὁποῖος προβάλλεται ὡς ὁ παραγωγικότερος κανονικὸς Νομοθέτης ἀπὸ τοὺς πατέρες ὅλων τῶν ἐποχῶν. Ἐπίσης ὁ ἀντιγραφεὺς ἢ ὁ συμπληθεὶς τῆς συγκεκριμένης συλλογῆς δὲν καταβάλλει προσπάθεια νὰ ἐλέγξει ἂν οἱ κανόνες ποὺ παραθέτει ἀντιστοιχοῦν κατὰ τὸ περιεχόμενο πρὸς τοὺς παραπεμπόμενους. Ὑπάρχουν πολλὰ σχετικὰ παραδείγματα. Π.χ. στὸ κεφάλαιο ρηγὶ «Περὶ τοῦ Εὐαγγελισμοῦ, εἰ τύχει τῆ Μεγάλῃ Ἑβδομάδι» παρατίθεται ὁ ε΄ κανόνας (κατὰ τὴν ἔκδοση τῶν Ράλλη-Ποτλῆ³¹) τοῦ Νικηφόρου Ἀ΄ Κωνσταντινουπόλεως (806-815), ὁ ὁποῖος ὅμως στὸ χειρόγραφο ἀποδίδεται στὴ σύνοδο τῆς Λαοδικείας: «Ἐὰν φθάσῃ ὁ Εὐαγγελισμὸς τῆ Μεγάλῃ Πέμπτῃ ἢ τῆ Μεγάλῃ Παρασκευῇ χρὴ μετασχεῖν οἴνου καὶ ἐλαίου, ἰχθύας (sic) οὐχί, διὰ τὰ παθήματα τοῦ Κυρίου ἡμῶν Ἰησοῦ Χριστοῦ· ὡσαύτως καὶ ἐν τῆ Μεγάλῃ Ἑβδομάδι δεδήλωται»³². Ἐν προκειμένῳ, θὰ πρέπει νὰ σημειωθεῖ ὅτι ὁ κανόνας, ἔτσι ὅπως παρατίθεται στὸ χειρόγραφο, δέχθηκε τὴν παρέμβαση ἐπὶ τὸ αὐστηρότερο ὅσον ἀφορᾷ στὴ νηστεία, ἢ μάλλον προσαρμόστηκε στὸ περιρρέον πνεῦμα τῆς ἐποχῆς, τὸ ὁποῖο φαίνεται ὅτι ἀποδέχθηκε καὶ ἐνσωμάτωσε στὴ συλλογὴ ὁ συντάκτης. Ὅμως ἡ τάξη, τὴν ὁποία κατέγραψε ὁ Νικηφόρος, στὴν πραγματικότητά ἦταν ἀκριβῶς ἢ ἀντίθετη, δηλαδὴ ἀποδεχόταν τὴν κατάλυση καὶ ἰχθύος κατὰ τὴ Μ. Πέμπτη καὶ τὴ Μ. Παρασκευή, στὴν περίπτωσι ποὺ συνέπιπτε ἡ ἑορτὴ τοῦ Εὐαγγελισμοῦ. Γιὰ τὸ ἴδιο θέμα εἶχε σχόλιο ὁ Νικόδημος στὸ Πηδάλιον, τὸ ὁποῖο ὅμως διέγραψε ὁ ἐπιμεληθεὶς τῆς α΄ ἔκδοσης Θεοδώρητος Ἐσφιγμενίτης (βλ. παρακάτω, σ. 234-235).

31. ΡΠΣ, Δ΄, σ. 427 (= J.-B. PITRA, *Spicilegium solesmense* ..., τ. IV, σ. 415).

32. φ. 141r-141v.

Τὸ φαινόμενο τῶν ψευδεπιγράφων καὶ τῶν νόθων κανόνων ἦταν ἀκόμα πιὸ ἔντονο στὶς νομοκανονικὲς συλλογὲς τοῦ ἀραβόφωνου ὀρθόδοξου κόσμου³³, ἐνῶ δὲν ἦταν ἀμάρτυρο καὶ σὲ αὐτὲς τοῦ σλαβόφωνου³⁴.

Τὰ παραπάνω ἐνδεικτικὰ παραδείγματα μαρτυροῦν τὶς ποικίλες «κακοποιήσεις» ποὺ δέχθηκε ἡ κανονικὴ παράδοση τῆς Ἀνατολῆς ἐν ταύτῳ ἀπὸ τοὺς ἀπρόσεκτους καὶ τοὺς ἀμαθεῖς. Γιὰ ἓνα ὑπεύθυνο καὶ εὐαίσθητο λόγιο μοναχὸ ἢ πρόκληση γιὰ τὴν ἀποκατάσταση τῶν κειμένων ἦταν ἰσχυρὴ καὶ βοῶσα. Ἔτσι τὸ πρῶτιστο καθῆκον ἦταν ἡ δημοσίευση τοῦ πρωτότυπου κειμένου, γιὰ νὰ ὑπάρχει ὁ ἀσφαλὴς δείκτης τοῦ γνήσιου, καὶ παράλληλα ἡ μετάφραση τοῦ κειμένου, γιὰ νὰ γίνεται αὐτὸ κατανοητὸ ἀπὸ ὅλους. Τοῦτο ἐκφράζεται μὲ σαφήνεια ἀπὸ τὸν ἅγιο Νικόδημο στό: «Τοῖς ἐντευξομένοις» τοῦ Πηδαλίου. «Διὰ τοῦτο καὶ ἡμεῖς εἰς τὴν ἀποστολικὴν ... ἀκολουθοῦντες διδασκαλίαν, ἠθελήσαμεν διὰ τῆς παρουσίας βίβλου νὰ ὠφελήσωμεν ἐν ταύτῳ καὶ τοὺς ἔλλογίμους καὶ σοφοὺς, καὶ τοὺς ἀπλοϊκοὺς καὶ ἀσόφους. Ἐκείνους μὲν μὲ τὸ ἑλληνικὸν κείμενον τῶν θείων καὶ ἱερῶν κανόνων, ἀποστολικῶν, συνοδικῶν τε καὶ μερικῶν, τούτους δὲ μὲ τὴν ἀπλουστέραν τῶν αὐτῶν κανόνων ἐρμηνείαν τε καὶ ἐξήγησιν. Καὶ ἀντιστρόφως πάλιν, τοὺς μὲν ἔλλογίμους καὶ σοφοὺς ἠθελήσαμεν νὰ ὠφελήσωμεν μὲ τὴν ἐρμηνείαν, παραθέμενοι λελυμένα εἰς αὐτοὺς τὰ ὑπὸ τῶν παλαιῶν σοφῶν ἐν τοῖς κανόνισιν εὐρισκόμενα, ἄπορα καὶ μὴ παρὰ πάντα ἐκ τοῦ προχείρου νοούμενα, τοὺς δὲ ἀπλουστέρους μὲ τὸ ἑλληνικόν, κάνοντές τους νὰ ἔχουν εἰς αὐτοὺς τὴν προσήκουσαν ὑπόληψιν καὶ νὰ μὴ τοὺς νομίζουν τῆς ἰδικῆς μας κοιλίας γεννήματα»³⁵.

33. Βλ. R. MANSOUR, *Κανονικὲς συλλογὲς στὴν ἀραβικὴ γλῶσσα*, ἀνέκδ. διπλωμ. ἐργασία, Θεσσαλονίκη 2009. Ε. JARAWAN, *La collection canonique arabe de Melkites et sa physionomie propre* [= Corona Lateranensis, 15], Ρώμη 1969.

34. Βλ. ΕΥΣΤΑΘΙΟΥ (MILOS) AZDEJKOVITCH, *Τὸ κανονικὸ δίκαιο στὸν σλαβικὸ κόσμο. Πηγὲς καὶ μελέτες*, ἀνέκδ. διδ. διατριβή, Θεσσαλονίκη 2013, σ. 101 ἐξ.

35. Πηδάλιον, σ. λα΄.

Οἱ συγγραφεῖς τοῦ Πηδαλίου ἀναζήτησαν τὰ «γλυκύτατα, καθαρὰ καὶ ζωηφόρα ... ὕδατα»³⁶ τῆς ἀνόθευτης κανονικῆς παράδοσης τῆς Ἐκκλησίας καὶ σὲ πολὺ μεγάλο βαθμὸ πέτυχαν τὸν σκοπὸ τους.

2. Ἡ σύλληψη τῆς ιδέας γιὰ τὴ συγγραφὴ τοῦ Πηδαλίου καὶ ἡ χρῆση τῶν πηγῶν

Ὁ ἱερομόναχος Εὐθύμιος περιγράφει τὴ συνάντησή ποὺ εἶχε ὁ βιογραφούμενος ἀπὸ αὐτὸν Νικόδημος μὲ τὸν ἱερομόναχο Ἀγάπιο, κατὰ τὴ μνημονευθεῖσα ἄφιξη τοῦ δευτέρου στὸ Ἅγιον Ὄρος τὸ 1787 (ἢ λίγο μετὰ), σχετικὰ μὲ τὸ θέμα τῆς σύνταξης τοῦ Πηδαλίου, ὡς ἐξῆς: «Μετὰ τὴν ὀλοκλήρωσιν τοῦ βιβλίου τοῦ ἁγίου Γρηγορίου <Παλαμᾶ>³⁷, ἦλθεν ὁ διδάσκαλος παπα-Ἀγάπιος ἀπὸ τὴν Πελοπόννησον, ἤφερε καὶ τὸ νεοτύπωτον Κανονικόν του, καὶ βλέποντας τὸ ἰδικόν μας χειρόγραφον ἐξηγημένον παρὰ τοῦ μακαρίτου παπα-Διονυσίου Πιπεριώτου ἐπαρακινήθη νὰ τὸ τυπώσῃ καὶ αὐτό. Καὶ οὕτω συμφωνήσας μὲ τὸν Νικόδημον ἄρχισαν τὴν ἐξήγησιν, ὅχι ὅμως ἡσύχως καὶ μὲ ἄνεσιν, ἀλλὰ μὲ βίαν, διὰ νὰ προφθάσουν τὸν παναγιώτατον κὺρ Προκόπιον εἰς τὸν θρόνον, διὰ νὰ πάρουν εὐκόλως τὴν ἄδειαν τῆς τυπώσεως»³⁸.

Ἀπὸ τὸ παράθεμα προκύπτει ὅτι: α) τὸ χειρόγραφο ποὺ περιεῖχε τὸ «ἐξηγημένον» κείμενο τῶν ἱερῶν κανόνων τοῦ Διονυσίου Πιπεριώτη, ἀποθησαυρισμένο στὴ μικρὴ βιβλιοθήκη τῆς ἀδελ-

36. Ὅπ.π., σ. λβ'.

37. Γιὰ τὸ θέμα τῆς ὀλοκλήρωσης τῆς συγγραφῆς τῶν Ἀπάντων τοῦ ἁγίου Γρηγορίου Παλαμᾶ θὰ ἀναφερθοῦμε παρακάτω, βλ. σ. 263 ἐξ.

38. Βίος καὶ πολιτεία ... Νικοδήμου μοναχοῦ ..., ΝΙΚΟΔΗΜΟΥ ΜΠΙΛΑΛΗ (ἐκδ.), στὰ Πρακτικὰ Ἀ' ἐπιστημονικοῦ συνεδρίου «Ἅγιος Νικόδημος ὁ Ἁγιορείτης. Ἡ ζωὴ καὶ ἡ διδασκαλία του», τ. Α', ἐκδ. Ἱεροῦ Κοινοβίου ὁσίου Νικοδήμου, Γουμένισσα 2006, σ. 60. Βλ. ΘΕΟΚΛΗΤΟΥ ΔΙΟΝΥΣΙΑΤΟΥ, Ἅγιος Νικόδημος ὁ Ἁγιορείτης. Ὁ βίος καὶ τὰ ἔργα του (1749-1809), Ἀθῆναι 1959, σ. 214 ἐξ.